

ADIGE DİLİNDE SESLER VE KARMAŞIK SESLER ARASINDAKİ AYRIM SORUNLARI
PROBLEMS OF DIFFERENTIATION OF SOUNDS AND COMPLEX SOUNDS IN THE
ADYGHE LANGUAGE

АДЫГЭБЭЗЭМ И МАКЪ ЦХЪЭХУЭХЭМРЭ ЗЭХЭТХЭМРЭ Я ЗЭХЭГЪЭКІЫКІЭ

Ümetov Murat Anatolyeviç
Kardanov Musadin Latifoviç

Sayı 5, ss., 1-11.

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 24.12.2024

Kabul Tarihi: 04.02.2025

Değerlendirme: Çift Taraflı Kör Hakemlik

Etik Bildirim: lisaniyatstudies@gmail.com

İntihal Denetimi: Yapıldı. (İntihalnet)

Etik Beyan: Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir.

Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Lisans Bilgisi: Dergimizde yayımlanan çalışmaların telif hakları dergimize ait olup, CC-BY-NC-ND lisansı ile açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Issue 5, pp., 1-11.

Article Type: Research Article

Submitted: 24.12.2024

Accepted: 04.02.2025

Evaluation: Double-Blind Review

Ethics Declaration: lisaniyatstudies@gmail.com

Plagiarism Check: Done. (Intihalnet)

Ethics Statement: This study does not require ethics committee approval, and the data used was obtained through a literature review/published sources. It is hereby declared that scientific and ethical principles were adhered to throughout the preparation, and all references are cited in the bibliography.

License Information: The copyrights of the studies published in our journal belong to our journal and are published as open access with the CC-BY-NC-ND license.

Atıf Bilgisi / Reference Information:

LATİFOVİÇ, K. M. ANATOLYEVİÇ, Ü. M. (2025) PROBLEMS OF DIFFERENTIATION OF SOUNDS AND COMPLEX SOUNDS IN THE ADYGHE LANGUAGE, *Lisaniyat Studies Uluslararası Filoloji Araştırmaları Dergisi*, 5, 1-11

Ümetov Murat Anatolyeviç

Prof. Dr.

Kabardey-Balkar Devlet (Kh. M. Berbekov) Üniversitesi

umetovma@yandex.ru

ORCID: 0009-0009-2519-495X

Kardanov Musadin Latifoviç

Doç. Dr

Kabardey-Balkar Devlet (Kh. M. Berbekov) Üniversitesi

musadin07@mail.ru

ORCID: 0009-0002-2347-8878

Abstract

The aim of this study is to solve the problems of determining the composition and semantics of complex sounds in the Adyghe language (modern Kabardino-Circassian and Adyghe), both in a single phoneme [y] and in the composition of sounds, which directly affects the issues of phonetics, semasiology, word formation, and perhaps helps to reveal the full picture of the world perception of the entire ethnic group. At the same time, the article attempts to analyze the meaning of sound at the intersection of two sciences: linguistics and physics. Within the Abkhaz-Adyghe language group, especially among the modern Kabardino-Adyghe language group, the determination of the semantics of individual sounds and the delimitation of sound complexes by the method of internal reconstruction will make it possible to determine the archaic root morphemes of the period of their linguistic community, and the attempt to analyze the meaning of a particular phoneme outside the language plane will perhaps be a trigger for the development of an interdisciplinary direction not only in Abkhaz-Adyghe studies, but also in linguistics in general. It was possible to determine the meaning of the analyzed phoneme [y], which freely enters into a «coalition» with many consonants and also easily comes from the dense postposition, and vice versa, is carried to the preparation of the same consonant phoneme, which makes it possible to draw a conclusion about the possible universals and hierarchies of Adyghe sounds. The result of the conducted research is that it is possible to identify sound complexes in which [y] participates, which has a universal property and retains its original value regardless of the position occupied. It not only participates in the formation of new nominations, but can also change its entire semantic load, becoming a component of it from the position occupied in the word, while such an ability is not observed in other sounds.

Keywords: Adyghe language, historical phonetics, sound root, dynamics, wave, idiom.

Özet

Bu çalışmanın amacı, Adige dilindeki (modern Kabardey-Çerkes ve Adige) karmaşık seslerin bileşiminin ve anlambilimlerinin belirlenmesiyle ilgili sorunları, hem tek bir fonem [y] hem de seslerin bileşiminde, fonetik, semasiyoloji, kelime oluşumu konularını doğrudan etkileyen ve belki de bütün bir etnik grup tarafından dünya algısının tam resmini ortaya çıkarmaya yardımcı olacak şekilde çözmektir. Bununla birlikte makale, iki bilimin kesiştiği noktada sesin anlamını analiz etmeye çalışmaktadır: dilbilim ve fizik. Abhaz-Adige dil grubu içinde, özellikle modern Kabardey ve Adige dil grubu arasında, bireysel seslerin anlambiliminin ve ses komplekslerinin içsel rekonstrüksiyon yöntemiyle sınırlandırılmasının belirlenmesi, dilsel topluluklarının döneminin arkaik kök morfemlerini belirlemeyi mümkün kılacak ve belirli bir fonemin anlamını dilin düzleminin dışında analiz etmeye çalışmak, belki de sadece Abhaz-Adige araştırmalarında değil, genel olarak dilbilimde de disiplinler arası bir yönün gelişiminin bir tetikleyicisi olacaktır. Birçok ünsüzle özgürce bir «koalisyon» giren ve aynı zamanda yoğun postpozisyonun kolayca gelen analiz edilen fonemin [y] anlamını belirlemek mümkün olmuştur ve bunun tersi, Adige seslerinin olası evrenselleri ve hiyerarşileri hakkında bir sonuca varmayı mümkün kılan aynı ünsüz fonemin hazırlığına taşınmaktadır. Yapılan araştırmanın sonucu, evrensel bir özelliğe sahip olan ve işgal edilen konumdan bağımsız olarak orijinal değerini koruyan [y] 'nin katıldığı ses komplekslerini belirlemenin mümkün olduğudur. Sadece yeni adaylıkların oluşumuna katılmakla kalmaz, aynı zamanda

kelimedeki işgal ettiği konumdan da bir bileşeni haline gelen tüm anlamsal yükünü değiştirebilirken, diğer seslerde böyle bir yetenek gözlenmez.

Anahtar Kelimeler: Adige dili, tarihsel fonetik, ses kökü, dinamikler, dalga, deyim.

Гүпсысэпкь

Адыгэ бзэщэныгъэм гъуэгуанэ кӀыхь кыкӀуауэ щымытми, щӀэныгъэлӀ кӀуэд елэжьыну хунэсаш, кӀэхутэныгъэ куухэр ирашылӀаш. Шэч хэлъкӀым, бзэм и грамматикэ Ӏыхьэхэр джа зэрыхуам, ауэ зэгъэзэхуэн, убзыхун хуей Ӏуэхугъуэхэр иджыри щыӀэш. Абыхэм ящыщ макӀхэм яхэлъынкӀэ хуэну гүпсысэхэмрэ езы макӀхэм я нэхьыбэр кызырыкӀуэ-кызырыхэкӀыу щымыту зэрызэхэтыр. Гу зылъамыта е щӀэныгъэ лэжьыгъэ зрамышӀэкӀыу кӀэна апхуэдэ Ӏуэхугъуэр ди кӀэхутэныгъэм щызэхэдгъэкӀыну иужь дихъаш. Зы хьэрфым, ар дамыгъэ дапщэу зэхэмытми, зы макӀ фӀэкӀ кыгӀгъэлъагъуэнкӀэ зэрыхуаным и кӀупхэм бзэр зезыхьэр щижыхьам деж, абы нэгъуэщӀ бгъэдыхьэкӀэ иӀэнкӀэ зэрыхуэну лъагъуэм тешэгъуейш. Абхъаз-адыгэ бзэ гүпым теухуауэ щӀэныгъэ лэжьыгъэ щыӀэхэр кӀэдгъэсэбэпу, дыздэмыарэзыр кӀэдгъэлъагъуэу, акъылэгъу дащыдэху еплъыкӀэхэм зедгъэужьурэ абхъазыбзэмрэ адыгэбзэмрэ зепӀтлыткӀлэрэ «diachronic analysis» абыхэм зэдэщыхума хъуа [y]-м и кӀупщӀэр дубзыхуаш. Дамагъэ зи гъусэхэм тыншу кӀагъуэкӀ [y]-м макӀ зэхэт мымашӀэ бзэм зэрыдилэр кӀагъэлъагъуэ. Абы ищӀыӀуэкӀэ, [y]-м зэрихьэ кӀупщӀэр ар зи дэрэгъу макӀым кӀапэу «postposition» е пакӀэу «preposition» зэрыщӀыгъум елыташ. Адыгэбзэм макӀ [y]-р гъужыхьауэ нэгъуэщӀ зыгуэрым зэрыхэмытыр шапхъэ кӀэзыгъэлъагъуэхэр кӀэтхъаш. МакӀыр щыӀыӀэ щхьэусыгъуэр, абы бгъэдэлъ кӀупщӀэр бубзыхун щхьэкӀэ, логикэ кӀудей зэрыпэмылӀэщынур кӀэтхутэ макӀыр псалъэ лъэпкыгъуэ зэхуэмыдэ кӀудым кызырыщыкӀуэм кӀагъэлъагъуэ. Апхуэдиз псалъэ зэмышхьэм зы макӀым кӀурыхуу пхих фашэр кыыщыхэдгъэкӀ щхьэкӀэ, бзэщӀэныгъэм и кӀуэцӀкӀэ щызэфӀэха хъукӀым. Абы кыыхэкӀкӀэ, бзэщӀэныгъэмрэ физикэ щӀэныгъэмрэ я зэпылтыпӀэм дишаш. Дэ кызырытлытэмкӀэ, атомым икӀуэцӀкӀэ квант зэрыщӀыӀэм хуэдэу, макӀым кӀуэцӀгыгъэпщӀкӀухъаш езым нэхьэр нэхьэ цыкӀлуж кӀупщӀэхэр икӀи абыхэм ящыщ зыр физикэм ехьэлауэ кыыхыдогъэкӀ.

ӀукӀыбзэ псалъэхэр: Адыгэбзэ, фонетикэм и тхыдэ, макӀым и лъапсэ, жыджэрхэр, уалъэ, ӀуакӀэ.

Introduction

The phonetic structure of the Adyghe language has been studied at a fairly high level, but there are still questions regarding their semantic side and the definition of complex sounds. Linguists who studied the Adyghe languages (Urusov H.Sh., Shagirov A.K., Rogava G.V., Kerasheva Z.I.) noted the presence of sound complexes, which we agree with, but this direction did not receive further research either from themselves or later from modern linguists. In a comparative study of the phonetic structure of the languages of the Abkhazian-Adyghe language group, this fact was not given due attention, which prevents the definition of archaic sounds.

It is well known that sound is a minimal, non-articulate unit of language, whereas two-, three-, four-character letters of the Adyghe language (modern Kabardian and Adyghe) are considered one sound. We consider this approach to letters and sounds in the Adyghe language to be unreasonable, which prompted us to write this article. The analyzed phoneme of our study is [y] as part of the complexes gu, gu, ku, klu, ku, khu, hu, hu, lu. In our opinion, in the Adyghe language, each sound has its own meaning both in the plane of the language itself and at the junction of linguistics and physics, which is confirmed by the meaning of the phoneme we have deduced. The sound [y] analyzed by us, along with the vowels [a], [e], [s] and consonants [r], [m] is one of the most frequently used in the language, taking into account its presence in complexes.

The purpose of the study was:

1) Determination of the meaning of the sound [y] regardless of its position in the word and as a participant in the "coalition" in complexes; 2) identification of the semantics of the studied sound at the junction of linguistics and physics.

Results and discussion:

The reduction of several signs forming one letter to a single sound in the Adyghe language has so far not allowed us to deduce the meaning of each element from such a complex. Since one sound is not subject to further division, then in the Adyghe language, namely in modern Kabardian, there are 9 complexes (gu, gu,

ku, klu, ku, khu, hu, hu, lu), and plus to them (dzu, zhu, plu, tlu, tsu, SHIU) in modern In the Adyghe language, with the element [y], they should not have decomposed into smaller components. The analysis of a sufficient amount of lexical material makes it possible to clearly see that [y] does not become a secondary part of any complex, but is an independent, equal sound with its own meaning, which cannot be ignored. In letter complexes with the participation of [y], the letter y is used as a disconnecting sign on the letter, not pronounced in speech. It stands between the consonants before [y] in order in some cases to separate the meanings of words, since otherwise, the lexeme will give the word and the whole sentence a different meaning: krit'yu [krit'u] "pulling out"; – krit'u "what's raking out". In words where, according to grammatical rules, we write the letter s, it is completely absent in pronunciation. Before the sound [u] (gu, gu, ku, klu, ku, khu, hu, hu, lu, dzu, zhu, plu, tlu, tsu, Shiu), there is a barely perceptible pause, which can be indicated by the sign ['] on the letter: [kuarg'u] (Kyschiekishch) "He turned out to be a raven", [ishkh'u] "eating", [Kipki'u] "jumping out". In order to pronounce [s] in such examples, you have to make an effort to artificially drive this sound there, since there is no other designation on the letter to separate the letters. Another defining fact of the free functioning of [y] outside the complexes are examples from the Western (modern Adyghe) dialect of the Adyghe language. In the eastern (modern Kabardian), the action "come to me / come to me" is indicated by the word "Kakiue", whereas in the western version [y] disappears from the klu complex, passing from the vowel [e] to [o] – Kakio. There are also examples of guegu – gyogu "road"; kuesh – kyosh "brother"; kueh – ko "thigh"; guedz – kotsy "pshchenitsa"; kuelen – kyolany "motley"; huehu – hohu "toast"; huepsegue – hyopsag "temptation". Adyghe words is noted in all works on the comparative grammar of modern Kabardian and Adyghe languages. We called the derivation of the meanings of individual sounds in the complexes indicated above, as well as those not affected in this study, quantum linguistics. In physics, quanta are known for being an indivisible part of any quantity, for example, a quantum of energy. Based on this approach, we can say that the letter klu in the Adyghe language is not one sound, but a complex of three sounds, which, in turn, consist of three quantum values, and kiu is a complex of [k] (shade [k]) + [y].

No matter what positions the sound under study is in, it retains a certain semantics, which at the linguistic level can be designated as "masculine", and at the junction of linguistics and physics "vibrating channel / vibrating waves". It is well known that the Thyme "ear" (ear) catches sound vibrations, but in order to catch them, you need to make them sound "lun" (make a sound). In the Adyghe examples, Geiun "make a sound" (make a sound), delwen "listen" (to listen), Thekiume "ear" (ear), zuun "ring" (ringing), the same [y] is present in the meaning of "vibrating channel/vibrating waves" (vibrating channel/vibrating waves).

The conducted research also excludes one of the well-established opinions in adygovology, which allegedly [y] is a semivowel sound, whereas it should be recognized as a pure consonant.

The meaningful side of the sounds of the Adyghe language at the quantum level requires further research at the intersection of linguistics and other natural sciences, which will help to understand not only the philosophy of an individual people, but also reveal many secrets of the universe.

Хэзыгъэгуазэ

ЩӀэныгъэ и лъэныкъуэкӀэ адыгӀбзэр джын зэрыщӀадзэрэ илӀэсищӀэ хуэдиз хъууэ аращ. АдыгӀбзэм дэ иджырей къӀэбэрдей-шӀэрджэсыбзэри адыгеибзэри къыдогъэубыд. Грамматикэ (бзэхабзэ) и лъэныкъуэкӀэ джа мыхъуа Ӏыхъэ къэнакъым икӀи ахэр зытрагъэува дапхӀэр Ӏейуэ къӀэплъытэ хъунукъым. ЩӀэныгъэлӀхэр нэхъ мащӀэу зылъыӀэса бзэ Ӏыхъэхэм ящӀыщ семантикэмрэ этимологиэмрэ.

Абхъаз-адыгӀ бзэ гупым хиубыдэ бзэхэм я фонетикэ ухуэкӀэр зэгъэпщауэ, зэлъытауэ щӀэныгъэ лэжыгъэ куэд щыӀэщ, абыхэм ящӀыщ куржы щӀэныгъэлӀ Рогавэ Г.В., урыс бзэщӀэныгъэлӀхуэ Климов Г.А., Лопатинский Л.Г., Трубецкой Н.С., Яковлев Н.Ф., абхъаз щӀэныгъэлӀ Шакрыл К.С., адыгӀ бзэщӀэныгъэлӀхуэ Абдокуэ А.И., Къумахуэ М.А., Шагъыр А.К., Урыс Хъ.Щ. сымэ, нэгъуэщӀхэми я къэхутэныгъэ лэжыгъэхэр. Апхуэдэу адыгӀбзэм гулъытэ хуащӀащ европей бзэщӀэныгъэлӀхуэ А. Дирр, Ж. Дюмезиль, Э.Х. Койперс, Д. Месарош, К. Боуда, Г. Балинт, нэгъуэщӀхэми.

Зи гугъу тщы цӕныгӕлхӕр адыгӕбзӕм и псалӕ лӕабжӕм и зӕхӕтыклӕм куӕдрӕ тетхыхӕш. Урыс Хь.Щ. зӕрыжилӕмклӕ, пасӕ адыгӕбзӕм макъзешӕу тӕу фӕлӕк илакъым – ы-мрӕ, э-мрӕ. Икӕи абы кызызерибжамклӕ, псалӕ лӕабжӕ кызызерикуӕм я бжыгӕр 1300 мӕху, абыхӕм щыцу 270-р макъзешӕ э-клӕ еух (Урыс, 1980, н. 31). Ауӕ цӕныгӕлхӕм зы макъ дӕкӕуашӕм мыхӕнӕ зыбжанӕ бгӕдӕлӕу кыщилхытӕр гурӕуӕгъуӕкъым.

Яковлев Н.Ф. зӕритхымыклӕ, адыгӕбзӕм хӕт псалӕхӕр макъ дӕкӕуашӕмрӕ макъзешӕмрӕ зӕхыхӕуӕр кӕхӕуаш (Яковлев, 1948, н. 211), ауӕ абыи макъ дӕкӕуашӕ зыбжанӕ зӕклӕлхӕуӕжӕу кыщыкӕуӕ щӕпхӕхӕр иубзыхуӕкъым, псалӕм папщӕ, *счыгъупщӕ* «unutmushum», *дгъуӕтынкъым* «bulamayasağыз», *цхӕпрыдз* «üstünden at». Псалӕхӕм макъ дӕкӕуашӕу тӕу, щы зӕбгӕдӕту, макъзешӕ яхӕмыту кӕокӕу икӕи абыхӕм яку макъзешӕ дӕтар дӕкӕуӕдыкӕуӕ тхужыӕнукъым, сыт щхӕклӕ жыплӕмӕ абыхӕм я кум ы дӕдгъуӕуӕу щытмӕ, псалӕм пкӕрылх мыхӕнӕм зехуӕж: *счыгъупщӕ* «biri beni unuttu» – *счыгъупщӕ* «bir şeyi unuttum». Япӕ псалӕм хӕлх лӕжыгӕгӕр зыгӕзӕцӕлх щхӕмрӕ етӕуӕн псалӕм хӕлх лӕжыгӕгӕр зӕфӕзыгӕкӕымрӕ цӕыху зырызщ.

Адыгӕ бзӕцӕныгӕлхӕ цӕрыӕу Къумахуӕ М.А. кызызерильтӕмклӕ, кызызерикуӕ псалӕ лӕабжӕхӕр (макъ дӕкӕуашӕ + макъзешӕ) кавказ кӕухӕплӕ бзӕхӕм зы лӕхӕнӕм кыщыхӕхуӕкӕуӕ кӕплхытӕ хуӕнукъым (Къумахуӕ, 1981, н. 259). А лӕжыгӕгӕ дыдӕм абы щетх: *псӕ* «guh», *плӕ* «izle», *бгы* «dağ», *пллы* «dört» псалӕхӕмрӕ абыхӕм хуӕдӕхӕмрӕ, зы псалӕ лӕабжӕу кӕплхытӕ хуӕнуц (Къумахуӕ, 1981, н. 264), нӕгъуӕцӕу жыплӕмӕ ахӕр зӕрыхуӕр зы лӕабжӕ закӕуӕш, ауӕ а псалӕхӕм ябгӕдӕлх купщӕлх цӕныгӕлхӕм кызызерикуӕкъым.

Ищхӕклӕ кыщыдгӕлхӕгъуӕ бгӕдӕхӕклӕхӕм кӕащхӕщыкӕуӕ дӕ гулхытӕ зыхуӕтщӕлх псалӕ лӕабжӕ кызызерикуӕ кӕудейхӕркъым, атӕ абыхӕм хӕт хӕрфхӕм я бжыгӕм текстхӕм уӕзырхӕхӕлхӕрц икӕи апхуӕдӕ куӕклӕм тету нарт эпосым щыц зы тхылх псо зӕпкӕрытхӕш (Адыгӕ лӕуӕрыӕатӕ, 1963).

Ди кӕхуӕтӕныгӕм кызызеригӕлхӕгъуӕамклӕ, псом нӕхыбӕу урохӕлхӕ хӕрфзешӕ э-мрӕ (мин 54-рӕ), ы-мрӕ (мин 31-рӕ). Мыбдеж зы лӕухуӕгъуӕ кыщыхӕгӕщыпхӕш – адыгӕ тхыбзӕм у-мрӕ ар дамыгӕу зыхӕт хӕрфхӕмрӕ яужь ы-р зӕрыщыдмытхымы кыхӕклӕ, абы и бжыгӕр нӕхӕ мащӕу кыщыгӕсӕбӕпа щхӕклӕ, кыщытпсӕлхӕр хыубжӕу щытмӕ, бжыгӕклӕ э-м нӕхӕрӕ нӕхӕ мӕщӕлхуӕкъым. Ещӕнӕ увыплӕр иубыдащ *а-м* – мин 22-рӕ хуӕдиз. Хӕрф дӕкӕуашӕхӕм ехӕлӕуӕ псом нӕхыбӕу уцрохӕлхӕ *р-м* (мин 20670-рӕ), *м-м* (мин 15840-рӕ), *у-м* (мин 13200-рӕ). Текстхӕр щхӕхуӕ-щхӕхуӕу кӕапщӕтмӕ, зи гугъу тщы хӕрфзешӕхӕмрӕ хӕрф дӕкӕуашӕхӕмрӕ я увыплӕр зӕблахуӕнклӕ мӕху, ауӕ *р-р* сытым дежи япӕу кӕонӕ.

Тхылхымы етщӕклӕ анализым кыпкӕрыкӕуӕ, ди кӕхуӕтӕныгӕр зытегӕпса у-р бзӕм нӕхыбӕ дыдӕрӕ узырхӕхӕлхӕм ящыщ. Бзӕхӕбзӕм ехӕлӕуӕ хӕрфхӕм я бжыгӕм мыхӕнӕ гуӕри иӕу кыщӕклӕхуӕкъым, ауӕ дӕ макъхӕм ябгӕдӕлх купщӕлх цӕныгӕ зыбжанӕм я зӕпылхыплӕм кыщытхуӕтӕну иужь дитщи, апхуӕдӕ цӕныгӕгӕпс лӕжыгӕм дежклӕ абы мыхӕнӕшхуӕ иӕш.

Мурадыр

1)[у] макъымрӕ ар макъзӕхӕтхӕм (комплекс) дамыгӕу щӕщыгӕумрӕ бгӕдӕлх купщӕлх псалӕ щӕпхӕхӕр кӕдгӕсӕбӕпурӕ убзыхуӕн; 2) кӕтхуӕт макъым бзӕцӕныгӕмрӕ физикӕмрӕ я зӕпылхыплӕм деж щилӕнклӕ хуӕну мыхӕнӕр сӕтей кӕщӕлх.

Ди лӕжыгӕм зы гугъу щытщӕ лӕухуӕгъуӕхӕр зӕфӕхӕ хуӕнымклӕ этимологиӕм, фонетикӕм и тхыдӕм, семантикӕм, псалӕ кӕхуӕкӕм ехӕлӕуӕ адыгӕ бзӕцӕныгӕлхӕм я кӕхуӕтӕныгӕхӕр сӕбӕп хуӕш (Бырсыр Б., 2001; Гыш Н., 2008; Иуаныкӕу Н., 2015; Шагъыр А., 1977; Къумахуӕ М., 1981; Урыс Хь., 1980).

Адыгӕбзӕм и бзӕхӕбзӕхӕр, макъхӕм я кӕежӕклӕр, псалӕ лӕапкыгӕуӕхӕр, псалӕм и пкыгӕуӕхӕр, синтаксисыр кууӕ джа зӕрыхуӕм шӕч хӕлхкымы, ауӕ гулхытӕ нӕс макъхӕм ябгӕдӕлхынкӕ хуӕну купщӕлхӕм ямыгӕуӕтауӕ кӕна лӕухуӕгъуӕш. Этимологие и лӕаныкӕуӕклӕ псалӕ лӕабжӕхӕм я гугъу щӕщӕклӕ, «кавказыбзӕхӕм зӕдайщ» жыхуӕлхӕм нӕхӕ жыжӕ хӕлӕбахӕкымы икӕи зы макъым мыхӕнӕ

зетемыхуэ щыхуагъэфэщар мащэкьым. Дэ дызэреплъымклэ, макъым бгъэдэлъынклэ хъуну купщлэр къахутэн щхьэклэ, бзэм и гъунапкъэхэм зэрымьыклэр куэдэ зэран хъуаш.

Адыгэбзэм елэжъа бзэщлэныгъэлхэм [y]-р макъзешэ ныкьуэхэм хабжэ, и щхьэусыгъуэу къалъытэри зыт – абы сытым дежи пычыгъуэ къыгъэхъуркьым, псалъэм папщлэ, *уы-нэ* «ev» псалъэм пычыгъуэ къэзыгъэхъуэр *ы-мрэ* э-мрэщи, ар (*у-р*) макъ дэкӀуашэу къэлъытэн хуейщ, аүэ бзу «kuş» псалъэм [y]-м пычыгъуэ щехуэфри, макъзешэу гъэувыпхъэщ. Зы лъэныкьуэкӀэ ар пэжт, зи гугъу тщӀыр иджырей къэбэрдей псалъэкӀэм и закъуэу шытамэ, аүэ адыгэбзэ хъужыр абы и закъуэкьым, иджырей адыгей псалъэкӀэри къэлъытапхъэщ. Апхуэдэу шыщытклэ, зи гугъу тщӀы псалъэхэм къухъепӀэ адыгэ псалъэкӀэр къыщытлъытэн хуейщ – *бзыу* (къухъепӀэ адыгэбзэ), *бзу* (къуэкӀыпӀэ адыгэбзэ). ЗэрытлӀагъуши, къухъепӀэ псалъэкӀэм макъзешэ *ы-р* хэтщ, апхуэдэу шыщытклэ, пычыгъуэр къэзыгъэхъур араш, атӀэ [y]-р аракьым. Къэбэрдей бзэхабзэ къупхъэ яухам сатырым зы хьэрф къибнэу адрей псалъэ *Ӏыхьэр* епхьэкӀыу идэкьым, псалъэм папщлэ, *а-нэ* (мыпхуэдэу идэкьым), аүэ *у-р* дамыгъуэ зыхэт хьэрфхэм деж (*гъу, къу, хъу...*) апхуэдэ хабзэ щылэжкьым, макъзешэ *ы-р* хабзэм димыгъэтхыу щытми, къызырытпсалъым щхьэкӀэ, псалъэ *Ӏыхьэр* иурегъэхьэкӀ: *гу[ы]-щэ* (мыпхуэдэр пэжщ). НэгъуэщӀу жытӀэмэ, иджырей бзэхабзэм дытету *у-мрэ* ар дамыгъуэ зи гъусэ хьэрфхэмрэ (*гу, гъу, ку, кӀу, у...*) яужьклэ *ы-р* къыщытпсалъу щытми, дигъэтхкьым. Апхуэдэ хабзэм и зэранклэ, пычыгъуэ къэзыгъэхъу макъзешэ *ы-р* хокӀуадэ икӀи *гъуынэгъу* псалъэм иплӀклэ *гъунэгъу*, *уынэ-м* иплӀклэ *унэ*, *уыжъэ-м* иплӀклэ *ужъэ* ттхын хуей мэхъу. НэгъуэщӀ зы къэкӀуэкӀэ – *у-м* ипэ *ы* шыщыта псалъэкӀэхэр къэбэрдей псалъэкӀэм щыхэкӀуэтыкӀаш, нэхъ тэмэму жыплӀэмэ бзэхабзэм лӀудигъэхаш: *жыынду* – *жыындыу*, *мэву* – *мэвыу*.

Дамыгъэхэу *гу, гъу, ку, къу, кӀу, ху, хъу, Ӏу-хэм* къагъэлӀагъуэ макъхэр зыуэ зэрыщымытыр, атӀэ ахэр макъ зэхэтӀу къызырыкӀуэм ехьэлӀа үпщӀэхэр зэхэгъэкӀа хъумэ, теорие и лъэныкьуэкӀи, практикэ и лъэныкьуэкӀи мыхьэнэшхуэ илэнущ икӀи иужьклэ этимологием, псалъэ къэхъукӀэм, фонетикэм, псалъэ лъэпкьыгъуэхэм, семантикэм хуэгъэпса лэжыгъэхэр щызэфӀахклэ, сэбэп хъунущ. Апхуэдэу ди къэхутэныгъэм къырыкӀа *Ӏуэхугъуэхэр* абхъаз-адыгэ бзэ гупым хыхьэ бзэхэр зепӀлӀытауэ щаджкӀэ икӀи макъхэм ябгъэдэлъ купщӀэхэр бзэщлэныгъэмрэ физикэмрэ я зэпылӀыпӀэм зэрыщыдубзыхум ди темэм и пщӀэр егъэлӀагэ.

Щапхъэхэр, бгъэдыхьэкӀэр, тетхыхьахэр

Бзэщлэныгъэлхэм къызыралъытэмклэ, псалъэм папщлэ, Урыс Хь., Шагъыр А., Рогавэ Г., КӀэрашэ З., адыгэбзэм куэдэ макъ зэхэтхэм ущрохьэлӀэ (Урыс, 1980, н. 47; Шагъыр А., 2004, н. 39; Рогавэ Г., КӀэрашэ З., 1966, н. 29), дэри апхуэдэ *Ӏуэху* еплъыкӀэм арэзы дытохъуэ. Ди лэжыгъэм апхуэдэ макъ зэхэтхэм нэхъапӀуэ яла теплӀэр щыдубзыхужу, абыхэм шыщӀу дэтхэнэ зы *Ӏыхьэми* и къалэныр, ахэр зэхыхьа нэужьы, зэгъусэу ягъэзащӀэ пщӀэрылӀыр щызэхэдгъэкӀыным дыхэтащ. Адыгэбзэм макъ зэхэт зэрыщызекекӀуэм и гугъу ящӀа, ар къалъыта щхьэкӀэ, а *Ӏуэху* еплъыкӀэм зыщӀрамыгъэужьар мыгурылӀуэгъуэу къэнащ.

Иджыри къыздэсым адыгэ бзэщлэныгъэми, зэуӀуу абхъаз-адыгэ бзэщлэныгъэми этимологиие и лъэныкьуэкӀэ шрагъэкӀуэкӀа къэхутэныгъэхэм псалъэ лъабжъэ зэдай куэдхэр, макъзэпэджэж мымащӀэхэр къыщыхагъэкӀа нэхъ мыхъумэ, зэщхьу хэт макъхэм зы купщӀэ къыщыхуагъуэтыным хэтакьым. Псалъэ зэлъабжъэгъу зыбжанэм зэщхьу хэт макъхэр зы купщӀэм хуашэнӀу иужь итами, а макъ дыдэм къраха мыхьэнэр псалъэм и мылӀабжъэгъухэм щилӀэнклэ хъуну халъэгъуэххакьым. Дэри зы щӀэныгъэ статьяклэ үпщӀэу щӀлэр зэфӀэха хъуну дгъэувкьым.

Иджырей къэбэрдей псалъэкӀэм и бзэхабзэм, шэч хэмылӀу, щхьэусыгъуэ лъэпкъ имыӀуэ, *ы* хьэрфыр бзэм щигъэмэщӀаш: *у-мрэ* ар зыхэт хьэрф зэгъуэтхэмрэ я ужьклэ (*гу, гъу, ку, къу, кӀу, ху, хъу, Ӏу*) *ы-р* тхын зэрыхуэмейм, гурылӀуэгъуэу, зэхэщӀыкӀыгъуэу къэтпсалъу щытми, абы нэхъ щхьэусыгъуэ щыӀакьым. Апхуэдэ бзэхабзэм ягъэкӀэ пычыгъуэ къэзыгъэхъу хьэрфзешэр тхыгъэм къыщыдгъэсэбэпыжкьым. Сыт хуэдизу мы хьэрфым дытемытхыхьми, бзэхабзэр, тхэкӀэр, къэпсалъыкӀэр хъуэжын хуейуэ дгъэувкьым. Лэжыгъэм макъхэм ябгъэдэлъ мыхьэнэр къэтхутэн нэхъ щхьэусыгъуи щыдилӀэкьым.

Адыгэбзэм елэжьа, елэжь бзэщлэныгъэлхэм ящлэ у-мрэ э-мрэ щызэттрихьэм (уэ) деж, ар иджырей адыгеибзэм [о]-м зэрыхуэклар: гъуэгъу «yol» (къэбэрдей) – гъогу «yol» (адыгей); лъагъуэ – лъагъо «patika»; гъуэжъ – гъожьы «sarı»; гъуэтын – гъотын «bulmak»; гуэдэн – готэн «yan tarafına dikmek»; гуэчын – гочын «yandan herhangi bir şeyi bir şeyden koparmak»; куэ – ко «bacak»; гуэдз – коцы «buğday»; къуэлэн – къолэны «alaca-bulaca»; къуэш – къош «kardeş»; хъуэхъу – хъохъу «dilek-temenni»; хъуэпсэгъуэ – хъопсагъуэ «cazîr». Зэрынэрылгъагъуши, макъ [у]-р тыншылуэу къыклэрыклащ з, гъ, к, къ, хъ-хэм, зи гугъу тщы макъхэр зыуэ, зэхэмыту шытамэ, апхуэдэ луэхугъуэ къэхъунылэ лэмал илэтэкъым. Псоми зэращлэши, бзэм нэхъ ыхъэ цыкы дьдэу, адэклэ бгъуэш мыхъуу хэтыр макъырщ, ар зы жьы къыжбэдэклэгуэу цыхум къепсэлъ, апхуэдэу шыщытклэ, гу, гъу, ку, клу, къу, хъу-хэм зы макъ флэкл къамыгъэлгъагъуэу шытамэ, пхүзэклэрычынүтэкъым.

Дыкызыхуэклуамрэ утыку къэклуапхъэмрэ

Щапхъэхэм къызэрагъэлгъагъуэмклэ, [у] макъыр зи гъусэ дамыгъэхэм тыншу къабгъэдокл, зи щхъэ хушытыж дэтхэнэ зи макъми хуэдэу, и увыплэр ехъуэжыф, къэбэрдей бзэхабзэм абы и гъусэу къаклуэ [ы] макъыр къыклэриуда хъуащи, пычыгъуэ къыгъэхъу хуэдэу иджырей тхыбзэм игъэуvmи, макъзешэ ныкъуэу е макъ дэклуашэ ныкъуэ къэмылгытауэ, макъ дэклуашэ къабзэу бжыпхъэщ. Жытла псом къагъэлгъагъуэ, абы бзэм щилэ мыхъэнэр нобэ къыздэсым и клэм нэсү зэфлэха зэрымыхъуар.

[У]-р зэрагъусэм щхъэклэ, макъзэхэт гу, гъу, ку, клу, къу, кхъу, ху, хъу, лу-хэр, лүпэр зыухъурейуэ къэхъу макъхэм псори хабжэ, къыщыхъу щыплэклэ зэрызэхуэмыдэри къагъэлгъагъуэу (Шагъыр, 2004, н. 39, 41). Къуэклыплэ адыгэбзэм къыщхъэщыкылу къухъэплэ адыгэбзэм хэтщ *ply, mly, цу, шъу, шлу* хьэрфхэр, ауэ *кхъу-р* хэткъым. Куржы щлэныгъэл Г. Рогавэ къызэрилгытэмклэ, *mly-р ml-мрэ* пычыгъуэ къэзымыгъэхъу у-мрэ къатеклыжа зэхэтщ, зыуэ шымыту (Рогавэ & Клэрашэ, 1966, 29), апхуэдэ дьдэу къэхутакулэм хужелэ *ply-м* [ар дьдэм]. Цу-м ехъэлауэ къухъэплэмрэ къуэклыплэмрэ шыпсэу адыгэхэм я псалъэклэхэм шыщү щапхъэ къэтхъынщ: *тегъэцыуэн* «зыгуэр зыщыплэ тегъэуэн (псалъэм папщлэ, лэнэм)» – *тегъэуцапл* «тегъэуаплэ», «тельхъэплэ». Япэ псалъэм зэрыщылгъагъуши, *ц-мрэ у-мрэ* я кум хьэрфзешэ *ы* къыдоуэвэ, ар етланэ псалъэм щыхэтлгъагъуэкъым. Псалъэклитым тепщыхъмэ, къухъэплэ адыгэхэм я деж *цу* щыхъуар пасэ псалъэклэм макъ зэпэхъэхъуэу шыта *ц-мрэ у-мрэ* арауэ жыплэ хъунуш. Г. Рогавэрэ адыгэ бзэщлэныгъэл Клэрашэ Зейнэбрэ къызэралгытэмклэ, *шлу-р* иужылуэклэ *клахэ* псалъэклэм къыщыхъуыкыжауэ араш (Рагова & Клэрашэ, 1966, н. 40), апхуэдэу шыщытклэ, зи гугъу тщы макъри зыуэ шымыту зэхэтщ: *шлу+у*.

Цыхум *къаклуэ/къакло* «benim yönüme git» жытлэу зыщыхуэдгъазэклэ, псалъэр сыт хуэдэ ыхъэу зэхэтми, емыгупсысу, жетлар егъэзащлэ – и лъэ зэблихыу үздэщылэ лъэныкыуэмклэ къолэпхъуэ. Апхуэдэу, *лукл* «geri çekil» щыжетлэклэ, нэхъапэм игъэзэщлэ луэхугъуэ дьдэр къегъэлгъагъуэ, ауэ иджы и лъэр зэблихыу ббгъэдокл. Етланэ луэхугъуэм дежи, дауи, а псалъэр зэрызэхэт ыхъэхэм егупсыскъым. Компьютерыр программэ гуэрым зэрытраухуэм хуэдэу, цыхур зэтеухуа хъуауэ, къыжралэр, зыщыгъуазэр егъэзащлэ. Курыт еджаплэм щлэтысхъа нэужь, *къаклуэ* «benim yönüme git» псалъэр зэрызэхэт ыхъэклэ зэпкырихын щхъэклэ, абы и псалъэ лъабжьэгъухэр кърагъэгъуэтри, зызымыхъуэжу къэна ыхъэр псалъэ лъабжьэу ирагъэцыху: *къаклуэ, наклуэ, еклу, зоклуэ, къеклухъ*. Атлэ, абы шыгъуэ, *лукл* щапхъэм и псалъэ лъабжьэр сыт? А лэжьыгъэ дьдэр зыхэлъ псалъэм *клу-р* хэтыжкыым, *кл* хъуащ.

Къуэклыплэ псалъэклэмрэ къухъэплэ псалъэклэмрэ зэхъэщыкылу хэт макъхэр зэран хъуакъым, абыхэм ябгъэдэлъ купщлэ дьдэр үбзыхунымклэ икли, дэ дьзэрэплътымклэ, *дзу, жъу, ply, mly, цу, шъу, шлу, гъу, къу*, абыхэм хуэдэ адреихэри зы макъыу къэплъытэнү къызэремызгъымклэ щапхъэхэр куэдщ. Макъ зэхэтү къаклуэ *дз+у, жъ+у, пл+у, мл+у, ц+у, шъ+у, шл+у, гъ+у, къ+у*, адреихэри я плэ игъэуэвжа хъумэ, псалъэ къэхъуклар, псалъэхэм, макъ щхъэхуэхэм ябгъэдэлъ купщлэр нэхъ пэжу үбзыхуа хъунуш.

Илыгъыу [ulygъ'y] псалъэр шыжытлэклэ, етланэу къаклуэ макъзешэ *ы* къэтпсалъкъым, ауэ тхыгъэм и деж къыщыдогъэлгъагъуэ, ар хьэрфзэпэхлэхыу бзэхабзэм къиштауэ шытши. *bl-р* къэдмыпсэлъ щхъэклэ, къабзэу *гъу-ри* къэтпсалъкъым, *гъ-мрэ у-мрэ* яку «жыдыхъэгъуэ» гуэр къыщоклуэ, абы къыхэкылу [ulygъ'y] а тлүм я кум диакритическэ дамыгъэ (the diacritical mark) тедгъэуващ.

Апхуэдэ дыдэщ кѳуаргѳыу кѳыщлѳкѳащ [кѳуаргѳ’у кѳыщлѳкѳащ] «kuzgun olduđu ortaya çıktı»; *ишхыу* [ишх’у] «yemek yerken»; *кѳипкѳыу* [кѳипкѳ’у] «dışarı atlayarak»; *кѳритхѳыу* [кѳритхѳ’у] «koparmak»; *ебѳыу* [ебѳ’у] «lanetliyorken» псалъэхэми хэт гѳу, ху, хѳу, гу-хэм я лѳэхур зѳрыщытыр.

Тхыгѳэм деж хѳэрф зѳпѳщлѳхыу ы-р кѳыщлѳдыгѳэсѳбѳпмѳ, псалъѳ псом пкѳрылѳ гупсысѳр ехѳуѳж е абы зыри кѳымыкѳыххѳ ещѳ. Жѳабзѳу дыщлѳпсалъѳм деж, ы-м иплѳклѳ укѳуѳэдияуѳ [уу] зѳхѳтх мѳхѳу икѳи кѳуѳдым апхуѳэдѳу ятх, аѳу ахѳр псалъѳм игѳуѳт мѳхѳѳнѳм егупсыскѳым:

кѳуаргѳыу [кѳуаргѳ’у] – *кѳуаргѳу* (önemi yok);

ишхыу [ишх’у] – *ишху* «kefiri»;

кѳипкѳыу [кѳипкѳ’у] – *кѳипкѳу* (önemi yok);

ебѳыу [ебѳ’у] – *ебѳу* (önemi yok);

кѳритхѳыу [кѳритхѳ’у] – *кѳритхѳу* «tirmiklayan şey».

Мыпхуѳэдѳ щытыклѳ дыщрихѳѳлѳр псалъѳм и клѳ кѳудейр аракѳым, атѳѳ зи гугѳу тѳѳѳа хѳѳрфзѳхѳтхѳм у-р я щѳыгѳуу дыщрихѳѳлѳ щѳыплѳ псори апхуѳэдѳщ:

кѳыумыт [кѳ’умыт] «kimseye bir şey vermemek» – *кѳумыт* «önemi yok»;

хыумысѳ [х’умысѳ] «sakin ekme» – *хумысѳ* (önemi yok);

лыумых [л’умых] «kimseden hiçbir şey alma» – *луумых* «açılmamak (kapı)».

[У]-р зыбгѳэдѳуѳ дамыгѳѳхѳм кѳагѳѳлѳагѳуѳр зы макѳыу зѳрыщымытыр кѳѳпхутѳ кѳудейклѳ абыхѳм ехѳѳлѳуѳ лажѳуу щылѳр зѳфѳѳа хѳукѳым, псом хуѳмыдѳу, этимологиѳмрѳ гупсысѳмрѳ хуѳунѳтѳуѳ. Ди кѳѳхутѳныгѳѳр зытегѳѳпса у-м бгѳѳдѳлѳ купѳѳлѳр сѳтей кѳѳтщѳѳѳмѳ, абы псалъѳ кѳѳгѳѳщѳѳклѳм щигѳѳзащѳѳ мѳхѳѳнѳр зѳхѳклѳынѳщ. Абы кѳыхѳѳклѳ, макѳ зѳхѳт жыхуѳѳтѳхѳм я закѳуѳ мѳхѳуу, зѳдаѳу хѳмылѳу, у-р щѳѳѳхуѳу зыхѳт псалъѳхѳм и увыплѳр зѳмыщѳу щихѳ купѳѳлѳр зѳхѳгѳѳклѳпхѳѳщ.

Иджырей адыгѳ бзѳщѳѳныгѳѳм *шу* псалъѳм хѳт у-м илѳнклѳ хѳуну купѳѳлѳм щѳѳныгѳѳ лѳжѳыгѳѳ кѳуѳд ещѳѳклѳ щыхѳуѳащ (Шагѳыр А., Балѳкѳѳр Б., Рогавѳ Г., Гѳыш Н., Кѳардѳн М.). Кѳухѳѳплѳ адыгѳм я деж псалъѳм макѳзѳѳ хѳтщ – *шыу*. Адыгѳбзѳм и псалъѳ кѳѳхѳукѳлѳм тепѳѳѳхѳмѳ, кѳухѳѳплѳ адыгѳхѳм яхѳума хѳуа жылѳклѳр нѳхѳыжѳщ. Кѳѳбѳрдѳй псѳлѳѳклѳм [у]-р макѳзѳѳу кѳыщилѳытѳ щѳѳѳклѳ, пычыгѳуѳ зыхуѳѳр макѳзѳѳ [ы]-рщ. [У]-м щѳѳѳклѳ макѳ дѳклѳуѳащ кѳабзѳу зѳрыжытѳлѳм аргуѳру мы щѳпхѳѳр щыхѳѳт тохѳуѳ. *Шыу* псалъѳм и япѳ ѳыхѳѳм – *ш-м* «at» псѳуѳщѳѳр кѳызѳригѳѳлѳагѳуѳм щѳѳныгѳѳлѳхѳм зымы шѳч кѳытрахѳѳкѳым. Апхуѳэдѳу щыщытѳклѳ, захуѳт -у-м «цѳѳху» хѳтлѳагѳуѳныр икѳи псори зѳхуѳѳклѳ, зѳхуѳѳѳуа хуѳѳдѳт. Ауѳ [у]-м «цѳѳху» хѳтлѳагѳуѳу ямыдѳу щѳпхѳѳ кѳуѳд кѳоѳв: *уѳѳѳ* «gökyüzü», *байѳ* «nefes almak», *уанѳ* «eyer», *уѳщ* «balta», *хѳѳуа* «hava».

Адыгѳ бзѳщѳѳныгѳѳлѳ Шагѳыр А. кѳызѳрилѳытѳмклѳ, адыгѳбзѳм хѳт *шыуы* псалъѳм абѳзѳбзѳм щыщ *чѳыгѳу*-р кѳыподжѳж. Абы и япѳ ѳыхѳѳм *чѳы*-р «at» хѳлѳагѳуѳ (Шагѳыр, 2004, н. 139). А псалъѳ дыдѳм и етѳуѳнѳ ѳыхѳѳм щѳѳныгѳѳлѳым кѳыхѳѳуѳатѳ *уа*-м (*yağla*) *цѳѳху* «insan», *цѳѳхубѳ* «halk» мѳхѳѳнѳ щѳлѳу.

Урыс бзѳщѳѳныгѳѳлѳ Яковлев Н.Ф. адыгѳ бзѳщѳѳныгѳѳлѳ Іѳщѳѳѳмаф Д. и гѳусѳу *уанѳ* «eyer» псалъѳм и етѳуѳнѳ ѳыхѳѳм *нѳ* «yer» щыхѳлѳагѳуѳ, иужѳклѳ *нѳ* «göz» мѳхѳѳнѳр игѳуѳѳуѳ (Яковлев & Ащѳѳѳмахуѳ, 1941, н. 271). Гурѳлуѳгѳуѳѳкѳым, *нѳ* «göz» псалъѳм а мѳхѳѳнѳр игѳуѳѳын ипѳ а ѳыхѳѳм зѳреджѳу щытар икѳи *нѳ*-м «göz» ипѳ *нѳ* «yer» купѳѳлѳр зѳрилѳм е ар нѳхѳѳпѳу кѳѳѳѳуѳ кѳыщѳилѳытар. Мы псалъѳ дыдѳр куржы щѳѳныгѳѳлѳ Г. Рогавѳ ѳыхѳѳтѳу егѳуѳ: псалъѳ лѳабжѳѳ уѳ-рѳ щѳѳѳѳѳхѳм гѳѳѳу яхуѳѳѳу зѳхѳжыхѳѳ сѳффѳкс –*нѳ*-уѳ (Рогѳаѳа, 1956, н. 78). Мыбдеж -*нѳ*- ѳыхѳѳм «хѳѳпшып» (şey) кѳигѳѳлѳагѳуѳу адыгѳбзѳм щѳпхѳѳ зѳрыхѳмытыр кѳыхѳгѳѳщѳпхѳѳщ. Г. Рогавѳ зи гугѳу ищѳ «щѳѳѳѳѳхѳм гѳѳѳу яхуѳѳѳу зѳхѳжыхѳѳ сѳффѳкс -*нѳ*-р» иджырей адыгѳбзѳм апхуѳѳдѳ купѳѳлѳ щѳлѳу щытѳми, илѳхѳѳмѳ, нѳхѳѳпѳѳуѳм пыухыкѳуѳѳ нѳгѳуѳѳлѳ мѳхѳѳнѳ зѳрилѳм шѳч хѳлѳкѳым икѳи ар зѳхѳмыгѳѳклѳуѳ этимологииѳ и лѳѳныкѳуѳѳклѳ, купѳѳлѳ ехѳѳлѳакѳи адыгѳбзѳм е абѳѳѳѳ-адыгѳ бзѳ гупым хыхѳѳ бзѳхѳм я псалъѳ

лѣабжѣхэм яхѣу шыта мыхѣнэр уѣзыхѣа хѣунукѣым. Апхуэдѣу шыщыткѣлѣ, -нѣ- Іыхѣэм ехѣэлѣуѣ Г. Рогавѣ и Іуѣхуеплѣыкѣлѣр захуѣу кѣеплѣытѣ хѣунукѣым.

Щауѣ/шѣауѣ псалѣэм и етѣуанѣ Іыхѣэм (уѣ) адыгѣ бѣэщѣлѣныгѣэлѣ Іуанокѣуѣ Н. зѣрыхуигѣѣащѣмкѣлѣ «псалѣэр кѣызытекѣлам шыжилѣр зыуѣзыхѣуж Іыхѣуѣ» (üreten kelime olarak adlandırılan şeyle karakterize edilen bir nesne) кѣелѣытѣ (Иванонков, 2015, н. 156).

Адыгѣ щѣлѣныгѣэлѣ Гѣыш Н. кѣызѣрилѣытѣмкѣлѣ, *уынѣ* «en» псалѣэм хѣт *уы* Іыхѣэм «цѣыху» кѣегѣэлѣагѣуѣ икѣлѣ зѣрыпсалѣѣу «цѣыхум и плѣ (шыпсѣуну)» жыхуилѣ купщѣлѣр кѣрех (Гѣыш, 2008, н. 208). Абы зѣритхымкѣлѣ, «уы «цѣыху» кѣэзыгѣэлѣагѣуѣ Іыхѣэм дыщрохѣэлѣ *уыбѣэ-н* «nazik olmak», (уы «цѣыху» + бѣэ - цѣыхум и бѣэ «insan dili» - Кѣ.М.) псалѣэхэм, апхуэдѣу *уды* (уы «цѣыху» и *ды* «пхыкѣлыу», «зѣхѣдауѣ», «уѣздауѣ», «кѣудауѣ» [ар дыдѣм, 2008] щапхѣэм. Іуужѣ псалѣэм (*уды*) щѣлѣныгѣэлѣым хужилѣам арѣзы дѣтехѣуѣкѣым, сыт щѣхѣкѣлѣ жыплѣмѣ абы и етѣуанѣ Іыхѣэм *уѣдыдыд*, *адыдыд*, *дыдыд мыгѣуѣ*, *дыдыд Іей* псалѣэхэм дыщыхуѣозѣ икѣлѣ апхуэдѣ мыхѣнѣ кѣыщыпхуихынукѣым.

Бѣэщѣлѣныгѣэлѣ Бырсыр Б. зѣритхымкѣлѣ, *уы-р* глагол «fiil» лѣабжѣщ икѣлѣ купщѣлѣу тху кѣыхухегѣэкѣлѣ. Щѣлѣныгѣэлѣым *уы/уѣ-м* ехѣэлѣуѣ кѣыгѣэлѣѣгѣуѣ щапхѣэхэм ябгѣэдѣлѣ купщѣлѣхэм кѣухѣепѣлѣ адыгѣхэм я псалѣэкѣлѣм щимызакѣуѣу кѣэбѣрдеѣхэм ейми ущрохѣэлѣ. Ауѣ зы Іуѣхугѣуѣм арѣзы дѣтехѣуѣкѣым – этимологие и лѣэныкѣуѣкѣлѣ Бырсыр Б. кѣыгѣэлѣѣгѣуѣ щапхѣэхэм хѣт *у-р*, макѣзешѣ шыщѣлыгѣу е шыщѣлымыгѣу емыпхѣуѣ, зы мыхѣнѣ пыухыкѣлам хуокѣлѣуж. Щѣлѣныгѣэлѣым іуѣзыхѣуа купщѣлѣхѣр, шѣх хѣмылѣу, тхыдѣм дыхѣклѣуѣтѣху, мыхѣнѣ ялѣр нѣхѣ мащѣлѣ хѣуѣрѣ, зым нѣс йолѣбыхѣж.

Бырсыр Б. зѣрыжилѣмкѣлѣ, псалѣѣ лѣабжѣѣ -*уы-м* «цѣыху» мыхѣнѣр ілѣу уѣбыхѣбѣэм шыщ мыпхуѣдѣ щапхѣэхэм дыщрохѣэлѣ: *быуа* «бѣуѣн» (nefes almak) (Бырсыр & Бырсыр, 2018, н. 43), *Уаххѣа* – уѣбыххэм тхѣуѣ кѣалѣытѣ (Бырсыр & Бырсыр, 2018, н. 9), *ды-уа* «хѣдѣз» (ceset), *дыуалѣа* «лѣлѣгѣуѣ» (ölme zamanı) (Бырсыр & Бырсыр, 2018, н. 76).

Дѣ дызѣреплѣымкѣлѣ, *у-м* «цѣыху» мыхѣнѣ ілыгѣыу кѣеплѣытѣ щѣлѣмыхѣунум щѣхѣуѣсыгѣуѣ зыбжанѣ ілѣщ:

1. Цыхум шынѣмыщѣлѣ кѣыгѣэхѣри хѣэкѣлѣкхѣуѣкѣлѣхѣри *мѣбаУѣ*;
2. «ХѣѣУа»-р цыхум емылѣытауѣ шылѣщ;
3. Энергиер (enerji) е псым и *Уѣрагѣыр* цыхум елѣытакѣым;
4. *ТхѣэкѣУмѣ* зилѣр цыхум и закѣуѣкѣым;
5. *Уѣм* кѣех *Уѣшх-Уѣсыр* цыхум елѣытакѣым.

Тхутѣ макѣым нѣхѣ пасѣу купщѣлѣ игѣуѣтар зѣхѣдгѣэкѣлын щѣхѣкѣлѣ, адыгѣбѣэм и лѣэпкѣѣгѣу абхѣазыбѣэм и бѣзѣхабѣэм дыхѣлѣбѣнщ. Абхѣазыбѣэм и цѣлапщѣлѣм ілѣ щѣхѣхуѣныгѣѣщ етѣуанѣ щѣхѣэм и закѣуѣ бжыгѣѣр подкласскѣлѣ «alt sınıf» зѣригѣуѣшыр: цыхухѣу подкласс «erkek sınıfı» – *уара*, цыхубѣз подкласс «kadınların sınıfı» – *бара* (Грамматика абхазского языка, 1968, н. 34). Апхуэдѣ подкласс гѣуѣшыкѣлѣ иджырей адыгѣ псалѣэкѣлѣм хѣткѣым, ауѣ ахѣр кѣэзыгѣэлѣагѣуѣу шыта Іыхѣэхѣр хѣмытыххѣуѣ кѣыкѣкѣым.

Абхѣаз бѣэщѣлѣныгѣэлѣ Л.П. Чкадуѣрѣ адыгѣ бѣэщѣлѣныгѣэлѣ З.И. Кѣлѣрашѣмрѣ кѣызѣралѣытѣмкѣлѣ, «абхѣаз-адыгѣ бѣэ гупым хыхѣѣ бѣзѣхэм япѣщѣлыкѣлѣ псалѣѣ лѣэпкѣыгѣуѣхэм я ухѣуѣкѣлѣр игѣѣтыншѣщ, итѣланѣ грамматическѣ класс (dilbilgisi sınıfı) кѣэзыгѣэлѣагѣуѣ пкѣыгѣуѣхѣр Іуихыпѣщ; абхѣазыбѣэмрѣ абѣзѣбѣэмрѣ классым ехѣэлѣ Іуѣхугѣуѣхѣр нѣхѣ щѣлѣгѣѣтыншѣщ (Чукадуѣа & Кѣлѣрашѣ, 2003, н. 10). Зи гугѣу ящѣыр Г. Рогавѣ цыху классрѣ хѣэпшып классрѣ зыфѣищѣуѣ шытахѣрщ. Щѣлѣныгѣлѣхэм жалѣм и зы Іыхѣѣ арѣзы дѣтехѣуѣ хѣунуш, абхѣазыбѣэм кѣыщхѣѣщыкѣлыу иджырей адыгѣбѣэм цыхухѣумрѣ цыхубѣзымрѣ защыхуагѣазѣм дѣж, зѣпѣщхѣхуѣ зыщѣлѣ псалѣѣ Іыхѣѣ зѣримылѣмкѣлѣ, ауѣ *у-м* цыху класс кѣызѣригѣэлѣагѣуѣр щапхѣѣ гѣѣркѣлѣ кѣыщѣлѣгѣѣбѣда хѣуакѣым.

Иджирей къэбэрдей псалъэкӀэм зи купщӀэкӀэ зыкӀи зэщхьэщымыкӀыу, зэхуэдэу, зыр зым и плӀэ ибгъэуэм, псалъэхам зимыхуэжыу къагъэсэбп зепэху псалъэхэр хэтц икӀи ахэр зы хьэрфкӀэ фӀэкӀ зэщхьэщыкӀыкӀым:

уошх «yemek yersin» – *бошх* «yemek yersin»;

уолъагъу «görüyorsun» – *болъагъу* «görüyorsun»;

уодж «okuyorsun» – *бодж* «okuyorsun»;

уодз «atiyorsun» – *бодз* «atiyorsun»;

уот «veriyorsun» – *бот* «veriyorsun»;

уотх «yazıyorsun» – *ботх* «yazıyorsun».

Щапхъэ къэтхьахэмкӀэ зэрынэрылъагъуши, псалъэ тӀурытӀурэ зепэху глаголхэр зэрызэщхьэщыкӀыр зы хьэрф къудейщ. Иджирей бзэхабзэм псалъэлупщӀэ у-мрэ б-мрэ етӀуанэ щхьэр къэзыгъэлъагъуэ префиксу къелъытэ икӀи апхуэдэ еплъыкӀэр нобэрей бзэм дежкӀэ шыагъуэ тхужылэнкӀым. БзэщӀэныгъэлӀ Н.В. Новоспасскэмрэ А.А. Авагянрэ зэрыжалэмкӀэ, псалъэлупщӀэм лексикэ дамыгъэм и мыхьэнэр фӀэкӀуэдурэ бзэхабзэ купщӀэ егъуэт (Новоспасская & Авагян, 2021, н. 89-104). Макъ къэскӀэ купщӀэ щхьэхуэ зилӀэ адыгэбзэм зи гугъу шыщӀын хуейр макъ-лъабжьэм бзэхабзэ мыхьэнэ зэригъуэтыр аракӀым, атӀэ абы и купщӀэр зымащӀэкӀэ екӀуэтэхыу аращ. Ауэ мыбдежи а лӀуэхугъуэр лъэныкъуищӀкӀэ щокӀуэкӀ:

1. ПсалъэлупщӀэм и мыхьэнэр псалъэ ззыхуэкӀ аффиксым ейм хуокӀуэ, етӀуанэ щхьэр къыгъэлъагъуэ: *уокӀуэ* «gidiyorsun»; *уоджэ* «okuyorsun», *уумыт* «verme»;
2. Хьэрфым и увыплӀэ щхьэхуэхэм абы и купщӀэр щыфӀэкӀуэдащ: *унэ* «ev», *уанэ* «e yer», *бзу* «kuş», *буун* «böğürmek» *зауэ* «savaş»;
3. Иджирей бзэм зы макъыу къылъытэ хъуауэ макъ зэхэт къэгъэхуным и зы дамыгъуэ хуэвэ: *гу*, *гъу*, *ку*, *кӀу*, *къу*...

ИщхьэкӀэ зепэгъуу къэтхьа щапхъэхэм деж дгъэзэжмэ, бзэр зезыхьэ цӀыхум зы лӀуэхугъуэм ехьэлӀауэ я

къарукӀэ зэхуэдэу псалъитӀ къыгъэщӀыну щхьэусыгъуэ илӀкӀым жылапхъэщ, апхуэдэу щыхуки, илъагъу, зыхищӀэ псом псалъэщӀэ къахуигупсысыну нэскӀым. ЕтӀуанэ щхьэм и префиксу къалъытэ у-мрэ б-мрэ иджирей къэбэрдей-шэрджэсыбзэмрэ адыгеибзэмрэ – ахэр бзэжыым цӀыхухуэмрэ цӀыхубзымрэ зепӀэхьэхуэу зызэрыхагъазуэу къагъэсэбпӀу щыта псалъэлупщӀэхэщ. Бзэм нэхъапӀуэ елэжьа щӀэныгъэлӀхэм адыгэбзэмрэ абхъазыбзэмрэ ехьэлӀауэ цӀыхухуэ подклассрэ (уара) «erkeklerin alt sınıfı» цӀыхубз подклассу (бара) «kadınların alt sınıfı» къыхигъэщхьэхукӀа фӀэщыгъэхэр къэбгъэсэбпӀыну нэхъ зэзэгъыр хьэкӀэкхуэкӀэхэм ехьэлӀауэщ.

Убыхыбзэм шыщ щапхъэхэм (*ды-уа* «ceset», *ды-уалъа* «ölme zamanı») я япэ лыхьэр (*ды-*) адыгэбзэм хэт псалъэм и етӀуанэ лупщӀэм егъэпщӀахъэщ: *хэ-дэ* «ceset», а купщӀэ дьдэр илыгъыу. Убыхыбзэми адыгэбзэми дызыщрихьэлӀэ *Уа-щхуэ* псалъэм хэт *уы-м* «хъугъэ» е «хъу»-р къызырыщыхъшым шэч хэлъкӀым, *щы-* лыхьэм бгъэдэлъ мыхьэнэр «щылэн», *хъуы/хъуэ-р* егъапщэ *мы-хъу* «olgun değil», *хъу-н* «olmaktır». Езы псалъэр зэрыщыту къапщтэмэ, «зепӀэщӀу зэрыува хъугъэм и щӀэдзӀплӀэ» (mükemmelliğe getirildi), (hazır olana kadar getirildi), аращ «*Уафэр къащхуэу, щӀылъэр щхъуантӀуэу*» жыхуилӀэм -*щхъу-* лыхьэм тӀэунейрэ дыщӀрихьэлӀэр. БзэщӀэныгъэм үхэкӀыу нэгъуэщӀ щӀэныгъэхэм үхэмыхьэу *Уащхуэ* псалъэм и мыхьэнэм и гугъу пщӀыуэ щытмэ, пасэрей адыгэхэм тхьэпӀэлытӀу хъугъэ нэмыщӀ цӀыхубз теплъэ зилӀэ ялӀу щытакӀым икӀи абы къыпкърыкӀыу псом я щхьэ тетӀу къащыхуэрт хъугъэм и щӀэдзӀплӀу къалъытэ *Уащхуэ*. ЦӀыхур зыщымыгъуазэ, къыгурымылӀуэ, зыхимыщыкӀым щошынэ, абы къыхэкӀыу апхуэдэ лӀуэхугъуэхэм я къежьаплӀу зыгуэр къыгупсысын, къыфӀэщӀын хуей мэхуэ. Псом хуэмыдӀу ар дунейм и къэхъукъащӀэм, уэщӀым и зыщӀыкӀэм ехьэлӀащ икӀи къыгурымылӀуэ псом къыригъэгъэщӀащ зыгуэрым и теплъэу «къаруушхуэ зыбгъэдэлӀу хъугъэм и щӀэдзӀплӀэ гуэр». ИщхьэкӀэ (үгӀүмкӀэ)

кыыщеклүэкл, кыыщыху псоми а «хыугьэм» и гуащлэ хэлъщ икли щыым тет псэушхэ псори зрегъаклүэ. Псэ луту пасэ адыгэхэм сыт ищысы кыащлэу, зиужу, багъуэу шылэ псор кылъытэу шытащ. Апхуэдэ лүэху бгъэдыхэклэм кыыхэклащ кыгъэм зэран хуэхуу ялгъэгуламэ, «*уумыуд, псэ луты*»; «*гуэныхыщ, гуумыщыкы кудамэр*» хужалэныр, ауэ апхуэдэ жылгъуэхэр мывэм, нэгъуэщл хьэпшып е шылэныгъэм ехьэллэуэ жалэ хабзэкъым.

Апхуэдэу шыщытклэ, щапхъэ кызызэкърытхэхэм хэт лупщлэ уы/уэ-р кызызэрдгурылүэн хуейр «цыху» купщлэр зыбгъэдэлъ псалъэукъым, атлэ «хыугьэм и щлэдзэплэ».

Адыгэм и «хыугьэм и щлэдзэплэ», «бзыгъэм и щлэдзэплэ» жытлэу кьэдгъэлгъэгуахэм хуэдэ еплъыклэхэм дыщрохьэлэ кытаймрэ грекымрэ я мифологиехэм. Абыхэм кызызэрхыщымклэ, «уафэмрэ щыимрэ цыхухэр кызытехыула адэмрэ анэмрэ ещхыщ: уафэм хуэр кыгъэщлэщ, щыим – бзыр (мыпхуэдэ лүэхуеплъыклэм кыгъэщыжа гупсысэщ уэщыим и щлэдзэплитл – цыхухэзыр цыхухыум и лъабжьэ щлэтыныр, щыир уафэм и щлагъ зэрыщлэтым хуэдэу). Гу лъытапхъэщ грекыбзэм хэт «антропос» (цыху, цыхуху) псалъэр этимологиеклэ «ишхьэклэ дэплъей», «уафэмклэ дэплъей» жилэу кызызэрхыщымкыра, ауэ адыгэ дуней еплъыклэм «хыугьэм и щлэдзэплэу ищлагъымклэ кьеплтых» мыхьэнэр илэщ.

Зэрыжытлащи, уы/уэ псалъэ лупщлэм бзэщлэныгъэм дыщыхэмыкыимрэ нэгъуэщл щлэныгъэхэри кьетпхыурэ щызэкърытхым дежрэ къарыкы мыхьэнэр зыуэ щыткъым. Абы и щыхьэтэу кьэтхутэ макъым бзэщлэныгъэмрэ физикэ щлэныгъэмрэ я зэпылтыплэм деж щыдубзыхуну иужь дихьэнщ.

Псори зэрышыгъуазэщи, *тхьэк/умэ*-м кыиубыдыр уалэщ (titreşim), ауэ абы ар кыиубыдын щхьэклэ, уалэр зыгуэрым кыгъэххун хуейщ, псалъэм папщлэ, *сэ укыызэдэ/Уэн папщлэ, зыгуэр згъэ/Ун хуейщ, а згъэ/Уар кьэзубыдыр тхьэк/Умэщ*. Сэ хьэрф кызыжъэдэлъэткъым, атлэ макъщ – ар уалэщ: си *Ум* кыиклыр *зУщ, У-щ, Уалэщ*. Мы псалъэхэм япкърыл купщлэр зэзыпхыр бзэракъым, логикэ кудейкли упэлъэщынукъым, атлэ зэхэзыгъэклифынур физикэ щлэныгъэрщ. Адыгэбзэм у-р лыхьэу зыхэт псалъэхэр физикэм уалэм щхьэклэ жилэр ебгъэпщэжмэ, псори яплэ ирегъуэвэж. *Тхьэк/умэ* псалъэм *к/у* лыхьэмрэ, *лун* псалъэм хэт *л/у*-мрэ тыншу зэрызэхэклар и щыхьэтщ *к/у, л/у*-хэр зы макъыу шымыту зэхэту кызызэрыкыур: $k + l + u$.

Физикэмрэ химиемрэ зи лэщлагъэ щлэныгъэлхэм кызызэралгытэщи, дунейм сыт ищысыри *щоУалэ*. Апхуэдэу, Принстон университетым химиемклэ щлэныгъэлхэм щлэгъэхуэбжьа лазер спектроскопиер (ultrafast laser spectroscopy method) кыагъэсэбэпурэ квантхэм мэскъалхэр (particle) ягъэлэпхуэн щхьэклэ, уалэ кызызэрагъэсэбэпыр къахутащ¹. Дэри, *тхьэк/умэ* псалъэм хэт у-мрэ *гъэ/ун* псалъэм хэт у-мрэ зэтпхыжри, нэгъуэщл псалъэхэми ар кызызэрхыщыр кьэдгъэсэбэпурэ уалэ «titreşim» мыхьэнэ кыгъэлгъэгуэнклэ зэрыххунум дыкыхуэкылащ. Езы псалъэми хэт у-м а мыхьэнэр зэрилэр кыиделүэкл.

Ди кьэхутэныгъэр зэтщылла [у] макъым бгъэдэлъ купщлэр ар здэуэ щыплэм елгытащ. Бзэхабзэм дызэрыригъэсам хуэдэу, у-р зи гъусэ дамыгъэхэм яужь иту кыаклүэмэ, абы купщлэу бгъэдэлъщ – «кьэпсэлъам дежклэ хуэклэу уалэ (vibration) кьэгъэхуныр». Зи гъуса хуэдэ дамыгъэхэм япэ иту кыаклүэмэ, «узыбгъэдэтым, узыхэтым кыылукыу уалэ (vibration) кьэгъэхуныр». *Хыр мэуалэ; пшэр уалэу уэгум итищ щапхъэхэм* физикэ и лъэныкыуэклэ абыхэм, хымрэ, пшэмрэ Физикэ щлэныгъэм зэрыжилэмклэ, ар (*уалэр*) сыт хуэдэ лүэхугъуэми, шылэныгъэми хэлъщ: цыхуми, кыгъэхэми, псыми, нэхугъэми, н., дунейр зэрызэхэт псори нэм кыищтэф кудейр аракъым, дымылгъуу лүэхугъуэ шылэр нэхьыбэщ. Физико-математикэ щлэныгъэхэмклэ кандидат Борисовский В.В. зэритхымклэ, «мэуалэ үнэхэри станок (Хьэпшып, лэмэпсымэ зэращл машинэ), машинэ лъабжьэхэри, бгыкыхэри, лъэмыжхэри, ток (electric current) клэпсэхэри, хьэуари, жыг кудамэхэри, дигури. Мис ахэр псори механикэ уалэщ икл уалэр нэхьыбэжщ, зэхуэмыдэщ, зэмыщхыщ, ауэ а псори зыубзыху хабзэр зыщ» (Борисовский, 2014, н. 4).

Бзэхабзэмклэ **кь** префиксым сытым шыгъуи «лүэхугъуэр/лэжыгъэр здэгъэза лъэныкыуэр» кьегъэлгъагъуэ, ауэ абы у-р шыщыгъуэм деж (*кыу*), «лэжыгъэм уалэ (vibration) кыгъэххуу ар жызылам дежклэ зэрыгъэзар» кьегъэлгъагъуэ. *лук/* псалъэм «лэжыгъэм уалэ (vibration) кыгъэххуу ар жызылам

¹ (<https://naked-science.ru/article/physics/kvantovye-kolebaniya-i-perenos-elektrona>)

бгъэдэкӀыу зэрыщытыр» кӀыдегъащӀэ. Щапхъэу кӀэтщта зӀпэщӀэуэ мыхъэнэ зӀлэ псалъитӀыр кӀу-р зы макъыу зэрыщымытым, атӀэ ар зэхэту кӀызэрыкӀуэм, программэм хуэдэу ди щхъэ иубыда кӀудейуэ зэрыщытым щыхъэт тохъуэ.

Ди кӀэхутэныгъэм дэ пщэрылӀ зыщытщӀыжакъым макъ псоми я купщӀэр дубзыхуныр икӀи апхуэдэ лэжыгъэр зы статья кӀудейкӀэ зӀфӀэкӀынукъым, ауэ кӀыкӀэлъыкӀуэнкӀэ хъуну щӀэныгъэ лэжыгъэхэм мыпхуэдэ лӀуэхугъуэхэр и кӀэм нэсу зӀфӀахыну дыщогугъ.

Пересмотр

- Адыгэ лӀуэрылӀатэ. (1963)– Налшык: КБНИИ,.
Борисовский В.В.(2014). Колебания и волны (теория и практика). Рубцовск: РИИ.
Бырсыр Б.М., Бырсыр С.А.(2018). Убыхско-адыгейско-русский словарь. Майкоп: АРИГИ.
Грамматика абхазского языка. Фонетика и морфология. (1968). Сухуми: Алашара,
Гъыш Н.Т.(2008). Избранные труды по языкознанию / Н.Т. Гишев. – Майкоп: ООО «Качество».
Иванов Н.Р.(2015). Избранные труды. Этимологический анализ некоторых адыгских (черкесских) слов. Нальчик: Изд. М. т В. Котляровых,
Къумахуэ, М.А. (1981).Сравнительно-историческая фонетика адыгских (черкесских) языков. М.
Новоспасская Н.В., Авагян А.А.(2021). Однонаправленность грамматикализации в современной лингвистике // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 89-104 с.
Рогава Г.В. (1956).К вопросу о структуре именных основ и категориях грамматических классов в адыгских (черкесских) языках. Тбилиси.
Рогава Г.В., КӀерашэ З.И. (1966).Грамматика адыгейского языка. – Майкоп.
Урыс Хь. Ш.(1980) Морфемика адыгских языков, Нальчик: Эльбрус.
Чкадуа Л.П., КӀерашэ З.И.(2003). О некоторых вопросах развития спряжения глагола в абхазско-адыгских языках // Абхазоведение. Язык. Фольклор. Литература. Сухум: АБИГИ.
Шагъыр А.К.(1977). Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. М.: Наука, Т.2.
Шагъыр, А.К.(2004). Фонетика и морфология кабардинского языка. Нальчик: Эль-Фа.
Яковлев Н.Ф.(1948). Грамматика литературного кабардино-черкесского языка. М.-Л.
Яковлев Н.Ф., Ашхъмахуэ Д. (1941).Грамматика адыгейского литературного языка /М.-Л.

ТегъэщӀаплӀэхэр

- Словарь кабардино-черкесского языка / Институт гуманитарных исследований (1999). КБНЦ РАН. – М.: Дигора.
Толковый словарь адыгейского языка (2010) Т. I. / ОАО Майкоп:«Полиграф-Юг».
ТхьэркӀуахъуэ Ю.А.(2004). Русско-адыгейский словарь. Майкоп: ГУРИПП «Адыгея».

Хъыт тегъэщӀаплӀэ

<https://naked-science.ru/article/physics/kvantovye-kolebaniya-i-perenos-elektrona>

References

- Adyghe İueriuaate. (1963) - Nalshyk: KBNIA.
- Borisovsky V.V. (2014). Outings and waves (theory and practice). Rubtsovsk: Rii.
- Byrsyr B.M., Byrsyr S.A. (2018). Ubeykhsko-Adyghe-Russian dictionary. Maykop: Arigi.
- Grammar of the Abkhaz language. Phonetics and morphology. (1968). Sukhumi: Alashara,
- Gysh N.T. (2008). Selected works on linguistics / N.T. Gishev. - Maykop: Quality LLC.
- Ivanokov N.P. (2015). Selected works. Etymological analysis of some Adyghe (Circassian) words. Nalchik: ed. M.T V. Kotlyarov,
- Kumahue, M.A. (1981). Survey-historical phonetics of Adyghe (Circassian) languages. M.
- Novospasskaya N.V., Avagyan A.A. (2021). Singlence of grammaticalization in modern linguistics // Bulletin of RUDN. Series: Language theory. Semiotics. Semantics. 89-104 p.
- Rogava G.V. (1956). The question of the structure of the nominal foundations and categories of grammatical classes in Adyghe (Circassian) languages. Tbilisi.
- Rogava G.V., Klrashe Z.I. (1966). Grammar of the Adyghe language. - Maykop.
- Urys hh. Sh. (1980) Morphemics of Adyghe languages, Nalchik: Elbrus.
- Chkadua L.P., Klerashe Z.I. (2003). About some issues of the development of the conjugation of the verb in the Abkhaz-Adyghe languages // Abkhazor. Language. Folklore. Literature. Sukhum: Abigi.
- Shayyr A.K. (1977). Etymological Dictionary of Adyghe (Circassian) languages. M.: Science, t.2.
- Stepyyr, A.K. (2004). The phonetics and morphology of the Kabardian language. Nalchik: El-Fa.
- Yakovlev N.F. (1948). Grammar of literary Kabardino-Cherkess language. M.-L.
- Yakovlev N.F., Ashhyemahue D. (1941). Grammar of the Adyghe literary language /M. L. Tegestishiapieher
- Dictionary of Kabardino-Cherkess language / Institute of Humanitarian Research (1999). KBNC RAS. - M.: Digora.
- Explanatory Dictionary of the Adyghe Language (2010) T. I. / OAO Maykop: "Polygraph-South".
- THERKUEAHUE Yu.A. (2004). Russian-Adyghe Dictionary. Maykop: Guripp "Adyghe".
- Hyt Tegashchlaple
- <https://naked-science.ru/article/physics/kvantovye-kolebaniya-i-perenos-elektrona>